

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇERKEN TÜRK AYDINLARI

Beşir AYVAZOĞLU

Türk Aydını ve Kimlik Sorunu

Yay. Haz: Sabahattin Şen

BAĞLAM Yay. Araştırma Dizisi, 1995

Bir imparatorlukta gözlerini dünyaya açıp muhayyileleri uçsuz bucaksız bir coğrafya ve zengin bir tarihle beslenen, ancak birinci büyük savaştan sonra kendilerini birden küçük bir devletin vatandaşı olarak bulan, üstelik içinde doğup büyüdüğü kültür ve inanç dünyasının bütünüyle yok sayıldığını, inkâr edildiğini gören Osmanlı aydınlarının psikolojileri şimdiye kadar pek incelenmemiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında doğan, Yakup Kadri'nin "**saman ekmeği yiyen nesil**" diye suçladığı aydın nesline, hadiseler, bütün bir tarihin veremediği dersleri vermiştir. Bu neslin mensupları daha dokuz on yaşlarında iken, yani sosyal şuurunun yeni yeni uyanmaya başladığı sıralarda mektepleri, sokakları, kahveleri vb. saran inkılâp heyecanını ve ortalığın "**hürriyet, uhuvvet, musavat**" çığlıklarıyla çalkalandığı günleri tam anlamadan yaşamış, daha bu heyecanın izleri silinmeden ardarda 31 Mart Vak'ası, Bosna-Hersek'in elden çıkışı, Trablus ve Balkan savaşlarının acılarını yaşamıştır. Ardından Birinci Dünya Savaşı, Mutareke ve Milli Mücadele...

Gerek bu neslin, gerekse önceki nesillere mensup Osmanlı aydınlarının Mütareke ve Milli Mücadele'den sonraki ruh hallerinin pek fazla incelendiği söylenemez. Ancak bu konuda, bazı yazarların eserlerinde dağınık izlenimler halinde birtakım tesbitlere rastlamak mümkündür. Mesela Peyami Safa (d.1899), "**İnkıraz Tipleri**" başlıklı yazısında, İmparatorluktan Cumhuriyet'e intikal eden iki inkıraz tipinden söz etmektedir. Birincisi İmparatorluğun Mütareke'den önceki halini temsil eden Osmanlı efendisi'dir; "**mazbut giyinir, rabıtalı konuşur, derlitoplu yaşar**". Ancak bu tipin göz aldattıcı disiplini altında koyu bir inkârcılık ve imansızlık anaşisi vardır: "**Türk'ten güzel bir şey çıkacağına inanmaz, Avrupa'nın erişilmez sandığı üstünlüğünü kabul ettiği için Türklerin ibtidai bir Asya ırkı olarak, er geç başkaları tarafından temsil edileceğine emindir. Zahiri bir vatanperverlikle yalnız ferdi hayatını hoş geçirmeye karar vermiştir. Sosyal endişelerini böylece tamamiyle tasfiye etmiş olduğu için neşeli bir bedbindir, mümkün olduğu kadar az çalışarak tembelliğin yemişleri olan fantezilerini dökecek meclisler arar. İyi konuşur, fıkralar anlatır, güler ve güldürür, yemeyi içmeyi sever, musikiyi ve edebiyatı da bir sofra estetiği ile anladığı için yerken şiir söyler ve içerken musiki dinler. Politikası Babıali'dir: Yüze gülücü, arkadan söyleyici, dalkavuk ve kalleş**".

Peyami Safa'ya göre, büyük savaşta ve Mütareke'de İmparatorluğun dışları sökülürken, zahiri disiplini Osmanlı efendisi kadar bile koruyamayan daha yeni ve daha genç bir inkıraz tipi belirlemiştir: Ötekinin öz kardeşidir, fakat kılıksız, parlayıp sönen, düzensiz ve gayri tabii bir heyecanla konuşan, serseri bir kardeş. Ne hayatı, ne de alışkanlıkları oturmuştur. İnançsızlığını gizleyecek zahiri bir utanç maskesinden bile mahrum olduğu için ahlaksızca maceralarını birer başarı gibi anlatır. Birinci sınıf yalancısıdır, söz verir gelmez, para alır vermez, iyiliği hemen unuttur ve fenalıkla mukabele eder. Yalan söylemedeki başarısı sayesinde, rezilliklerini gizlediği gibi, çevresini, kendisine izafe ettiği faziletlere inandırır. Hayatındaki tezatlardan ve anarşiden doğan heyecanları daha kesif olduğu için daha canlı ve artistik konuşur. Yazısı daha renkli, çapraşık ve oyuncaklıdır. Fikirsizliğini ve bilgisizliğini gizleyebilmek için dolambaçlı ifadeyi tercih eder.

Bu iki inkıraz tipi, üslup olarak her ne kadar birbirinden farklı iseler de, mayaları birdir: İkisi de mensup oldukları milletin kabiliyetlerine inanmaz. Bu inançsızlık yüzünden kötümser ve "intibaksız"dırlar: **"Büyüğünde intibak zahiridir: Meclislerde terbiyesini muhafaza eder, küçüğü buna da muvaffak olamaz, küstahlığını ifşa eder, gaf yapar, kalp kırar, münakaşayı diline elini yardımcı çağırın bir kavga haline sokar. Bu zahiri intibaktan da mahcubiyeti yüzünden hiç bir muhit ve zümre içinde tutunamadığı için öfkeli ve kindardır, sözlerinde ve yazılarında hiç bir teşvik, müsamaha, akliselim, muvazene bulunmaz, daima batırıcıdır, ekseriya muarızını tayin edecek cesarettten de mahrum olduğu için öfkeli imalarla garazını boşaltır. Bu, Osmanlı inkırazının son çocuğudur. Yüzünün sebatsız, oynak ve müşevveş çizgilerinde bütün bir eski devrin çöküşünü görürsünüz. Bu çocuk o devrin son haykırışı, son deprenişi, son öfkesi, son zilleti, son iniltisi, son nefesidir."**

Peyami Safa'nın özetlemeye çalıştığımız yazısında, belli kişileri hedef aldığı açıktır. Aslında iki ana tipe ayırdığı inkıraz dönemi aydınlarını aynı çerçeve içinde çeşitlendirmek mümkündür. Belirtilen özelliklerden birini veya birkaçını kendisinde toplayan aydınlardan da rahatlıkla söz edilebilir. Bunlar arasında, doğrudan katılmamakla beraber, açıkça muhalefet de edemedikleri büyük inkılâplar yaşanırken, hadiselerin önüne geçememekten kaynaklanan bezginliğin tahlil edilmesi zor bir lakaydiye sürüklediği, en ciddi meseleleri bile mizaha bulayarak başka bir kaçış yolu bulan aydınlar da vardır. Osmanlılık tarafları ağır basan ve **Esafil-i Şark** diye meşhur olan aydınlar... Beyazıt-Laleli-Şehzadebaşı üçgenindeki kahveleri mekân tutan Esafil-i Şark içinde, Peyami Safa'nın **"Osmanlı Efendisi"** dediği mazbut görünüşlü tipler de vardır, diğerleri de. Genellikle kötümser oldukları doğrudur, fakat hepsinin inançsız veya kallesiz oldukları söylenemez. Mütareke döneminde de önemli görevler üstlenen ve varlıklarını 1940'lara kadar devam ettiren Kulluk ve Darüttalim ve Meserret gibi kahveler, **"Esafil-i Şark"**ın mekânlarıdır. Necip Fazıl'ın Babıali'de, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da **Saatleri Ayarlama Enstitüsü'**nde uzun uzun anlattıkları bu kahvelerin müdavimleri, birinci

savaşın bütün acılarını yaşamış ve zamanla hayata mizahın penceresinden bakarak rahatlama-yı itiyat edinmiş aydınlardır. Aslında her biri bir ayaklı kütüphanedir; fakat hiç bir ciddi mesele onların masasında sonunda şakaya ve mizaha bulanıp ortaoyunu muhaveresine döndürül-mekten kurtulamamıştır. Ciddi bir fikri meselesi olanlar önceleri sadece nezaket icabı dinle-nir, ancak zekâsı ve muhayyilesi mizah yönünde sürekli uyanık Esafil-i Şark, bu yeni fikri veya meseleyi şakaya en müsait tarafından yakalayana kadar... Zaten ciddi meselelerden söz edenlere bu kahvelerde "**Nizamıalemciler**" denilmektedir. Tarihten Bergson felsefesine, Aristo mantığından Yunan şiirine, psikanalizden ispiritizmaya, politikadan müstehcen hikâye-lere kadar her şeyin konuşulduğu bu kahvelerde kavgaya yer yoktur. Biri kavga çıkarmışsa mutlaka şehir hayatına intibak edememiş, kaba içgüdülerini yenememiş **Şiş Taifesi**'ndendir. Bir Esafil-i Şark mensubu yahut Nizamıalemcisi, ancak Şiş'liği tutarsa kavga edebilir. Tarık Buğra, bu kahvelerin son demlerine yetişenlerdendir. Bir yazısında, Esafil-i Şark'ın Şehzadebaşı'ndaki esaslı mekânlarından biri olan ve adeta bir hangara benzeyen **Daruttalim** hakkında şunları yazar: "**Mukrimin Halil Yınanç'lar, Ali Nihad Tarlan'lar, Rıfki Melul Meriç'ler giderdi oraya. Adı Daruttalim'di; fakat bizim üstadlar Zaviye-i Esafil-i Şark, yani doğulu sefillerin mekânı derler, kendileri ile tatlı tatlı dalga geçerlerdi. Ve gece yarıl-larına kadar vakit öldürürlerdi. Ne yalan söyleyeyim, vakit öldürmenin öyle tatlısını hiç bir zaman beceremedim (...)** Çünkü her biri bir ayaklı kütüphane idi. Tarih, edebiyat, kozmografya, şifalı bitkiler, ahval-i âlem! Kısacası neler bilmezlerdi! Ve bildiklerini de ne güzel anlatırlardı! Onları dinler ve yazmanın, kitaplaştırmanın gereksizliğini anlardım. Nitekim onlar da yazmaya gerek görmemişler, her biri kendi dalında bir düzine eser verebilecek iken, yasak saymışlardır".

Bu kahvelerde, her ne kadar mizaha ve şakaya bulansa da, ciddi bir biçimde fikir üretil-diği, özellikle muhalif "**söylem**"in bu kahvelerde geliştiği hiç tereddütsüz söylenebilir. Os-manlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden aydınlardan bir kısmının da bazı evlerde (mesela İbnülemin'in ve İsmail Hami Danişmend'in evleri) zaman zaman bir araya gelerek aynı min-val üzere sohbet ettikleri biliniyor. Yani Türkiye'de, muhalefet ve eleştiri dozu yüksek olduğu için kitaplaşmamış, yazılı ve sözlü basına yansımamış, çok gizli olmamakla beraber, belli çevrelerin dışına pek taşmamış alternatif bir fikir, kültür ve sanat hayatı sürekli var olmuştur.

Tek Parti devrinde söylenmesi tehlikeli olan fikirler, birbirlerine güvenen insanların biraraya geldikleri kahve ve ev sohbetlerinde seslendirilmiştir. Unutulmaması istenen gerçek-ler, bu sohbetlerde, emin ve ağzı sıkı insanlara emanet edilmiş, gelecekle ilgili projeler yine bu sohbetlerde şekillendirilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden ve sessizliğe gömü-len muhalif aydınlar, estirilen terör yüzünden yazılı belge bırakmamak için özel bir gayret göstermiş, hatıralarını yazarken bile kendi kendilerine sansür uygulamışlar, ancak sohbetlerde çok güvendikleri insanlara bildiklerini anlatmışlardır.

Kahvelerde ve evlerde Osmanlı kalıntısı aydınların sohbet konularının başında şüphesiz Osmanlı tarihi ve kültürüyle ilgili meseleler gelmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, gözlerini Devlet-i Aliyye'nin uçsuz bucaksız coğrafyasında açıp kendilerini birden eskisine nazaran çok küçük bir ülkenin vatandaşı olarak bulan ve bunun acısını yüreklerinde hisseden aydınlar, haklı olarak bugünden memnuniyetsizliğin ve bütün düşündüklerini söyleyememenin verdiği sıkıntıdan kaçmış ve tarihe sığınmışlardır, Osmanlı tarihine. Bu aydınlardan birçoğunun, savaştan sonra sınırlarımız dışında kalan topraklarda doğdukları ve oraları belki bir daha hiç göremedikleri düşünülecek olursa, trajedinin boyutları hakkında daha açık bir fikir edinilebilir. Milli Mücadele'nin muzaffer kumandanı Mustafa Kemal'in doğduğu topraklar bile sınırlarımız dışında kalmıştır. Falih Rıfkı'nın şu cümleleri, bu konuda bir ipucu sayılabilir: **"Rumeli türküleri söylerken, derin ve onulmaz bir gurbet ve sıla acısı gözlerinde yaşarır. O vatani unutmaz, kaybettiğimiz Rumeli ve Makedonya topraklarının kır kokularını alır gibi, su ve çingirak seslerini duyar gibi, bakışları uzaklaşa uzaklaşa sislenir, bizim içinde olmadığımız hatıralar içine karışır giderdi"**.

Yahya Kemal de bu bakımdan tipik bir örnektir. Çok sevdiği Üsküp'teki evinden çocuk yaşta ayrılan ve bir daha bu eve de, bu evin bulunduğu topraklara da dönemeyen şair, çok sevdiği ve şiirini yazdığı İstanbul'da bile aslında kendini hep bir **"muhacir"** gibi hissetmiş, ömrünün sonuna kadar **"hicretlerin bakiyyesi hicranlı duygular"**ı yaşamıştır. A. Suheyl Ünver, şaşırtıcı bir sezikle, Yahya Kemal'in aslında Üsküdar, Atik Valde ve Kocamustafapaşa semtlerine duyduğu büyük sevgiyi, bu semtlerde Üsküp'ü bulmasına bağlamaktadır.

Farklı etnik gruplara mensubiyet, İmparatorluk şartları içinde gayet tabii karşılanırken, Türklüğün fazlaca vurgulandığı Cumhuriyet devrinde Arap, Arnavut, Boşnak vb. menşeli aydınların daha farklı bir muhacirlik duygusu yaşadıklarını da unutmamak gerekir. Mesela kendini bu toprakla son derece bağlı hisseden Ahmet Haşim'in Araplığı çeşitli vesilelerle yüzüne vurulmuş, İstiklal Marşı şairinin Arnavut oluşu da sık sık gündeme getirilmiştir.

Muhacirlik duygusunun, bu geçiş dönemi aydınlarında, içinde doğup büyüdükleri kültür ve inanç dünyasının bütünüyle yok sayıldığını, inkâr edildiğini gördükten sonra büsbütün arttığı söylenebilir. Özellikle harf devrimi, onları geçmişe bağlayan son bağların da koparılması manasına geliyordu. Yahya Kemal ve ona benzeyen birçok aydının, kendilerini kültürel anlamda da birer muhacir gibi hissettikleri muhakkaktır. Hep bir **"ikilem"**i yaşamış, yenilik adına yapılan şeylerden, hatta kendi yaptıklarından sürekli şüphe etmişlerdir. Yenilikleri bizzat yapanların bile, ömürlerinin sonuna kadar bu şüpheyile kıvrandıklarından şüphe edilemez. Herkes, asıl kimliğini paranteze almış gibidir. Mesela Hasan Ali Yücel, bütün hüviyetiyle **"şarklı"** olduğu halde, Türkiye'de "garp" kültürünü bütün müesseseleriyle yerleştirme misyonunu yüklenmiş, bu yolda uğradığı eleştirileri de, kendi kendisiyle başbaşa kaldığı zamanlarda, Fuzuli'ye nazire niteliğinde bir **"divan"**la cevaplandırmıştı.(*)

Yaşadıkları bu trajik ikilemi -bırakın tahlili- itiraf edebilen aydın bile yok denecek kadar azdır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bir aydın olarak önemi bu noktada başlar; çünkü kendisinin ve neslinin yaşadığı dramı itiraf etmek dürüstlüğünü ve cesaretini göstermiştir. Romanlarında ve birçok yazısında, bütün geçiş dönemi aydınlarının yaşadığı, ancak pek çoğunun belki de o dağdağa ortasında farkına bile varamadığı dramı çok iyi tarif etmektedir.

Tanpınar'ın tarifiyle, kendilerini değiştirecek şeylere karşı direnemedikleri gibi, onlara tamamiyle teslim de olamayan, büyük bir değer buhranı içinde, hiçbirini asıl manasında şahsiyetinin bir parçası haline getiremeden her şeyi kabul eden ve kabul ettiklerini zihninin bir köşesinde adeta kilit altında tutan bir nesil; **"yeninin taraftarı ve mücadelecisi, fakat eskiye bağlı. Hayatının bazı devirlerinde yeninin adamı olarak eskinin, bazı devirlerinde eskinin adamı olarak yeninin tazyiki altında yaşamakta"**.

Tanpınar'ın şu tesbitleri daha çarpıcıdır: **"Muhakkak olan bir taraf varsa, eskinin hemen yanı başımızda, bazan bir mazlum, bazan kaybedilmiş bir cennet, ruh bütünlüğümüzü saklayan bir hazine gibi durması, en ufak sarsıntıda serap parıltılarıyla önümüzde açılması, bizi kendisine çağırması, bunu yapmadığı zamanlarda da, hayatımızdan bizi şüphe ettirmesidir. Tereddüt ve bir nevi vicdan azabı..."**

Eserlerini Cumhuriyet'in ilk yıllarında vermeye başlayan aydın nesli, belki de bu tereddüt ve vicdan azabı yüzünden, tuhaf bir şekilde, koyu bir bohem hayatına dalarak bir başka türden kaçıışı yaşamıştır. 1920'ler ve 30'larda, **Peyami Safa, Necip Fazıl, İbrahim Çallı, Elif Naci, Eşref Şefik, Fikret Adil** gibi genç yazar, şair, müzisyen, ressam ve gazetecilerin, gece hayatına, beden hazlarına, alkol ve esrar gibi keyif verici ve uyuşturuculara düşkünlükleri, sadece büyük savaşın ve mütareke yıllarının getirdiği acılarla değil, iki farklı kültür arasında yaşanan bocalama ve değerler sisteminin altüst oluşuyla açıklanabilecek bir hadisedir.

Peyami Safa'nın ifadesiyle, **"peşine köhne beden arabası takılı azgın ruh atını akşamlardan gece yarısına ve bazan gece yarısından sabahlara kadar taştan taşta çarpa çarpa süren"** bu genç ve zeki adamlar, büyük bir tereddüdü ve iç huzursuzluğunu yaşamaktadırlar. Aslında hepsinin kafasını işgal eden tek mesele vardır: **Doğu-Batı ve Batılılaşma meselesi...** Fikret Adil'in Asmalımesit 74'te, Peyami Safa'nın Bir Tereddüdün Romanı'nda, Necip Fazıl'ın da Babıali'de uzun uzun anlattıkları bohem hayatı, aslında derin bir dramın farklı bir biçimde dışı vuruluşudur.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken, özellikle inkılapların yapılmasında önemli roller üstlenen aydınlar ise, zafer sarhoşluğu ve bir toplum yarısını değiştirmek gibi olağanüstü bir işe kalkışmanın heyecanıyla, aslında kendilerini içlerinde bir yerde kurt gibi kemiren tereddüdün farkına varamamış, belki de dehşetle farkına vardıkları için, içlerinde bir vicdan azabı gibi sürekli konuşan ikinci benlerini susturmak gayesiyle **"jakoben"** kesilmişlerdir.

Geçiş dönemi aydınlarının tavır alışları gerçekten incelenmeye değer bir konudur. Aydınlar deyince, şüphesiz, sadece Avrupalı okullarda veya Avrupa'da yetişmiş olanları kastetmiyorum. Bu konular ele alınırken, "**ulema**" sınıfının Tanzimat'tan sonraki uzantıları, yani medrese menşeli aydınlar hep göz ardı edilmiştir. Ayrıca tekkelerin de, yaygın "**söylem**"in aksine, aydın yetiştiren önemli kurumlar olduğu unutulmamalıdır. Osmanlı Türk kültürünün neşvunema bulduğu ve inceden inceye işlendiği kurumlar, tekkeler olmuştur. Genellikle tekke atmosferinde neşvunema bulan sanatların mensupları da "**aydın**" kategorisinde değerlendirmek gerekir. Eski harflere doğrudan bağlı hattatlar ve ona bağlı mesleklerin mensupları, harf devrimiyle birlikte, kendilerini birden hayatın akışı dışında bulunca, neler hissetmişlerdir? Aynı tarihlerde Türk musikisinin yasaklanması, ekmeğini bu sanatla kazanan sanatkarları nasıl bir drama sürüklemiştir? Pek incelemediğimiz konulardır bunlar.

Tek Parti devrinde, asıl kütle, Osmanlı'dan intikal eden hemen tamamı medreseliler ve tekkelerden yetişmiş aydınlar tarafından temsil ediliyordu. Fakat gerçek bir mücadele adamı olan Bediuzzaman Said Nursi dışında hiçbiri sesini fazla yükseltememiştir. Mehmed Akif(**) gibi, Milli Mücadele'de aktif rol oynadığı halde, sonraki gelişmeler yüzünden hayal kırıklığına uğrayanlar ve radikal muhalifler zaten yurt dışına çıkmış veya çıkarılmışlardı. Şapka aleyhine, şapka inkılâbından önce yazdığı bir risale dolayısıyla İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanarak idam edilen İskilipli Atıf Efendi'nin ve benzerlerinin acıklı sonları, Türkiye'de kalanların derin bir sessizliğe gömülmelerine yetmiştir.

Tekke menşeli -veya o tekke atmosferinde yetişmiş- aydınlar ise, uzlaşmacı bir tavır benimsemiş olmakla beraber, Osmanlı kültürünü yaşatmak için bütün güçleriyle çalışmışlardır. Üniversite ve konservatuarlardan kovulan hat, tezhip, minyatür vb. gibi klasik sanatlar, klasik musiki ve bazı gelenekler onlar tarafından yaşatılmış, muhtelif kurslar açılmak suretiyle birçok genç insana öğretilerek unutulmaları önlenmiştir.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Cumhuriyet devri kültür ve düşünce tarihi yazılırken, iktidar odaklarının ya ezdiği yahut yok saydığı, kendi kozalarını sessiz sedasız ören aydınlar ve onların temsil ettikleri alternatif kültür, sanat ve düşünce dünyası ihmal edilmemelidir.

Notlar

(*) Doc. Dr. Cemal Kurnaz, Kasım 1994'te İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Fuzuli Sempozyumu'nda, Hasan-Ali Yücel'in bu divanı hakkında bir tebliğ sunmuştur.

(**) Mehmed Akif, medreseli olmamakla birlikte, o çerçevede değerlendirilebilecek bir aydındır.

DÜZENLEYEN

CELAL SANCAR

25.9.2016, ANKARA